

Kjellén, nationalismen och världspolitiken

Jan-Gunnar Rosenblad & Gundel Söderholm

Kjellén, nationalism and world politics

Rudolf Kjellén's idea of nationalism could be characterized by a distaste for liberalism. He disliked the spirit of 1789 and 1848 revolutions because of their liberal ideals. But he liked the national ideals they also stood for. Kjellén applied Darwinism to the international system and considered warfare to be the natural state of nations. Struggle and suffering were essential to national survival and development.

Kjellén stood for an agrarian conservatism. He favoured the rural way of life based upon strong family bonds and religion. Here we find the ideals of "Blut und Boden" as well as a "Kinder, Küche, Kirche" mentality. Kjellén did not approve of women's emancipation. And he strongly believed that decreasing birthrates meant national regression.

Kjellén foresaw a clash between "Germanism" and "Panslavism". In his opinion Germany and Austria-Hungary formed a barrier against Russian Slavic "barbarism". While Kjellén admired Germany he distrusted Great Britain. The latter represented cosmopolitical culture and international capitalism. The Wilhelmian Germany, on the other hand, fascinated him for its national strength.

According to Kjellén's geopolitical thinking he meant that the British Empire was predestined to collapse. Germany, he believed and hoped, would emerge as a new world power. He and "the men of 1914" took a strong position for Germany during the World War. They contrasted favourably the nationalistic spirit of 1914 to the liberal thinking of 1789.

Liberal and social democratic newspapers violently attacked Kjellén and his supporters of "1914" national sentiment.

Rudolf Kjellén är kanske en av de främsta exponenterna för svensk "sekelskiftesnationalism". Han satte också in sin nationalismsyn i samtidens debatt om världspolitiken. Mycket av hans tänkande levde/lever kvar i motsättningen

Jan-Gunnar Rosenblad (fil. dr i statsvetenskap) och Gundel Söderholm (fil. dr i litteraturvetenskap) har varit verksamma som bibliotekarier vid Stockholms universitetsbibliotek och har bl.a. skrivit populärvetenskapliga böcker inom historia.

E-post: gundel.soderholm@outlook.com; gunnar.rosenblad1@gmail.com

mellan en liberal världsordning och en icke-liberal nationalism. Utifrån Kjelléns olika skrifter frilägger vi värderingar som visar på hans nationalistiska ideologi och som senare under världskriget kommer till uttryck hos honom och de övriga anhängarna av "1914 års" tänkande.

Kjelléns nationalism mot 1789/1848

Friheten i skepnad av Mariana på barrikaden – liksom Trikoloren och Marseljäsen kom under hela 1800-talet att symbolisera liberala idéer. Kjellén kallar liberalismen den franska revolutionens "äktfödda dotter". Det var från Frankrike som den nya tidens idéer "slungades ut" i världen. "Frihet, jämlikhet, broderskap" – "det klang som förlossningens ord för de förtryckta".

Men, fortsätter Kjellén, ingen som har "ögon att se och ärlighet att bekänna sanningen", kan förneka, att revolutionen gett "de onda krafterna den mest passande jordmån". Hur många folk skall ytterligare förstöras av 1789 års idéer, undrar Kjellén. När skall folken inse, att friheten lämnar "spelrum ej blott åt deras goda utan äfven åt deras onda drifter"? När skall "deras ögon öppnas" för sammanhanget mellan "demokratien och denna skumögda *materialism*", som driver dem att i brist på andra ideal "falla ned och tillbedja sig sjelfva?" Endast den "monarkistiska diktaturen" kan ge Frankrike en framtid, hävdar Kjellén.

Så kom reaktionen mot 1789. Anatole France skriver: "Tro mig, min vän, revolutionen tråkar ut en: den har räckt för länge. [...] marseljäser, [...] kvinnor gränsle på kanoner, [...] giljotin." Och inte nog med det. "Förnuftet" ersätter Gud. En ung kvinna klädd till "förnuftets Gudinna" sattes på en tron. Rojalisterna i Paris rev nu sönder kvinnornas vita underkjolar och gjorde flaggor av dem. Vitt var nämligen färgen på det kungliga liljebanéret. Det skulle nu åter komma till heders och ersätta trikoloren – revolutionens symbol – som Frankrikes flagga.

Den katolska kyrkan och monarkismen som ideologi var framträdande hos François-René de Chateaubriand liksom hos Louis de Bonald. De var några av kontrarevolutionens ideologiska utformare. För dem gällde alltså traditionerna, familjen, aristokratin, monarkin av Guds nåde. I traditionalismen ingår ett visst mått av antiintellektualism. Människans förmåga att finna allmängiltiga, ideala lösningar på samhällsproblem ifrågasätts. Man sätter känslan och historien mot radikala teorier och doktriner. Det var ett tankegods som senare kom igen hos bland andra Hippolyte Taine. Han säger att monarkin gynnar nationell patriotism, som uppstår genom historiska processer – inte genom plötsliga revolutionära utbrott (Rosenblad & Söderholm 2018: 36–37; Hayes 1931: 178–190).¹ Liknande tongångar hittar vi också hos Maurice Barrès och Rudolf Kjellén.

1 Se även Kjellén, "Lärdomar från Frankrike", Klipparkiv II; Ibid., "Kampen om frihetstiden", Klipparkiv X.

Monarkismen – en stark ledare och det nationella lidandet

Ledaren, monarken eller en ”stark man” bör kunna vara uttolkare av den ”sanna folkviljan”, en folkvilja som kanske folket självt inte ens är medvetet om. I Bismarck och kejsar Wilhelm II tycker sig Kjellén se sådana ledargestalter. Men i Tredje republikens Frankrike saknar han en kraftfull ledare. Landet skakas av ständiga regeringskriser och korruption. Troligen menar Kjellén att monarkins återupprättande kan skapa ordning i Frankrike. Kjellén skriver att Frankrike i sina revolutioner har sökt avskära sig från sin historia. Den gamla ”monarkiska muren” har ryckts bort. I Frankrike finns dock en djup känsla för monarkin. Revolutionerna har inte lyckats ”dräpa ancien régime”. Den ”har stått upp ur graven” även efter republikens införande 1871. Ett liberalt korrumperat Frankrike står mot monarkistiska högerkrafter, menar Kjellén. ”Jag hör hofslagen af en häst i fjärran, men jag kan icke se ryttaren’ [...] Ur det parlamentariska töcknet framstå allt klarare konturerna af en krona och en tron”. Så uttalade sig, enligt Kjellén, Charles Dupuy, en konseljpresident under Tredje republiken. Dupuy var en övertygad republikan. Till skillnad från Kjellén fruktade konseljpresidenten monarkismen och högerrörelsen (Elvander 1961: 281; Kjellén 1912: 49–51, 64).

När Kjellén står framför Napoleons sarkofag i Invaliddomen, jämför han två historiska ledargestalter. Liksom Heidenstam hyllar han Karl XII som ett monument över svenska folkets förmåga till kamp- och offervilja, trots nöd och lidande. Kjellén kunde göra Heidenstams slutord i *Karolinerna* till sina: ”Älskat vare det folk, som i sin storhets fall gjorde sin fattigdom ärad inför världen!” Karl XII står för den folkvilja som svenska folket inte självt är medvetet om. Nationernas ”lidanden” betyder mycket i Kjelléns analys av nationalismen. ”Sorg och sjukdom för de enskilde, krig för folken, det kan vara den eld, som renar sinnena och bygger framtidens bättre land. Lidandet framstår [...] som ett element i den gudomliga världsordningen.”

Napoleons universalism undertryckte nationella identiteter, som resulterade i ”tyska frihetskriget” och folkresningen i Spanien. I sin tur förstärkte det känslan för nationen i dessa länder. Kjellén hyllar nationalkänslan. Napoleon som undertryckte denna nationalkänsla var alltså inte en sann uttolkare av folkviljan. Han var en förtryckare. Karl XII och Napoleon hade båda ”samma lott, att gjuta ärans oförgätliga glans öfver sina nationers största fall”. Karl XII var ett ”pelarhelgon, som stigit ned för att styrka rättvisan med sitt svärd i en ond värld”. Napoleon däremot var en ”förbrytarenatur” (Heidenstam 1959: 410; Kjellén 1906: 63–64; Tunander 2014: 221–223).²

2 Se även Kjellén, ”Ströftåg i staden, III: Elyséepalatset. På Deputeradekammarens tröskel. Vid Napoleons graf”, Klipparkiv IV.

Den liberala nationalismen och socialdarwinismen

Det var åter Frankrike som gav signalen till nya ”revolutioners brand”. I februari 1848 bröt revolutionen ut i Paris. Franska revolutionen 1789 var då ett ständigt återkommande tema i europeiska tidningar. Den revolutionära gnistan som tändes i Paris nådde snart Wien och Berlin och spred sig över Europa. I Berlin tvingades kungen ta av sig huvudbonaden inför de stupade frihetskämparna. Hans drottning hördes säga: ”Nu fattas bara giljotinen”. I Wien förenade sig ”herrar studenter” med proletariatet. En kvinna med bleka drag och glödande ögon gick med ett gevär på armen. Hennes läppar talade förbannelser över landsförrädarna – Metternich och hans reaktionära anhängare. Sådan var tonen i samtida liberala tidningar. Liberala *Aftonbladet* skriver hånfullt och säkert vinklat om vad Preussens kung sade till sin förste minister: ”Men ni måtte åtminstone kunna dö för mig”.

Ofta var det nationella frågor som låg bakom revolutionerna 1848. Tyskar, italienare, ungrare och olika slaviska folk krävde nationell frihet från de imperier man tillhörde. Eller så krävde man frihet att samla en splittrad folkgrupp i en nationalstat. Vid sidan om nationell frihet, var också kraven på politisk frihet en utlösande faktor (Rosenblad & Söderholm 2018: 153–154, 163–164, 259; Nilsson 2018: 11).³ Man talade om en liberal nationalism. I sina analyser stöder sig Kjellén på nationalitetsprincipens tillämplighet. Men han tar avstånd från dess liberala slagsida.

Kjellén säger om sig själv att han har ”nationalismens idé i blodet”. Men han tar alltså avstånd från den liberala nationalismen. Darwinismens idéer om det naturliga urvalet kommer av Kjellén att tillämpas på stater. Folken måste i handling visa att de äger kraften till självständighet. Krig avgör vilket folk som har de bästa förutsättningarna att leva vidare – ”det är i blod stater döpas”. Kjellén idealiserar även själva kriget. Han talat om ”krutrök” och ”kanondunder” och att stridens ”utomordentliga spänning” framkallar ett ”formligt rus i blodet”. Freden verkar, enligt Kjellén, söndrande och förslappande. Krigets prövningar däremot har en renande och väckande kraft. Framförallt enar kriget folket. Kriget ”*tar sanning*, liksom vinet”. Under världskriget skriver Kjellén att kriget är en sublim blandning av gott och ont. Samtidigt som han förfäras över kriget verkar han tjusas av det som ett storartat skådespel. Han menar att liberalerna i kriget enbart ser det onda, blodet, döden och ödeläggelsen (Elvander 1961: 259; Rosenblad & Söderholm 2014: 251; Kjellén 1915: 5).⁴

Under unionskrisen Sverige-Norge söker det officiella Sverige en objektiv rationell lösning. Här framträder tydligt Kjelléns socialdarwinism. Han menar att Sverige bör handla egoistiskt och endast se till den egna fördelen. Vad som

3 Se även Kjellén, ”Lärdomar från Frankrike”, Klipparkiv II.

4 Se även Kjellén, ”Det är fullkomnad”, II, *Stockholmsbladet*, 7 juni 1902; Ibid., ”Göteborg d. 27 juni”, *Göteborgs-Posten*, 27 juni 1895; Ibid., ”Det samtida krigets vittnesbörd”, 3 jan. 1900, Klipparkiv III; Ibid., ”1914 års idéer och deras belackare”, Klipparkiv XI.

legitimerar en nations existensberättigande är dess förmåga att med kraft hävda sig emot andra. Norge står för kraften, den kompromisslösa känslosamma nationalismen som vägrar lyssna till sakskalet. Norge kommer att segra därför att det "aldrig ens släppte fram förståndet". Kjellén fortsätter: "skall äfven denna ropande röst träffa öron döfvade [...] skola vi släpa med oss vår kosmopolitiska öfverkultur och vår vingeslappa nationalanda äfven in i det 20:e århundradet? Då blir detta århundrade det sista i vår sjelfständiga historia!" (Rosenblad 1992: 69; Rosenblad & Söderholm 2014: 257).

Internationalismen, dekadensen och materialismen

Under "la belle epoque" rådde i Paris det intensiva nattlivet. I Paris varietélokaler dansade kvinnorna can-can och visade strumpebanden. Moulin Rouge på Montmartre drog mest publik. Konstnären Toulouse-Lautrec, som främst hämtat motiv från bordellen, var stamgäst här. Honoré de Balzac skriver om en grisett, vars språk var lika fritt som hennes ögon. Så såg kulturlivet ut i Tredje republikens och sekelskiftets Frankrike. Politiken var korrumpierad. Maurice Barrés talar om den parlamentariska "kloaken". Samma kulturfenomen hittar man också i övriga Europa.

Kjellén beklagar att "tidsandan" – njutningslystnad, liberalismens materialism och internationalism – genomsyrar livets alla områden. Tidens kommersialism och massmediapåverkan förstör den moderna människan. Vad hon istället behöver är fasta vägledande traditioner och auktoriteter. Den moderna internationella kulturen angrips också för sin ytlighet. Med avseende på litteraturen skriver han till exempel att dramat tjasas av "sjukliga laster" och med förkärlek hämtar "heltinnor bland 'smarta' qvinnor" utan "qvinnlig dygd" (Rosenblad & Söderholm 2018: 40, 192; Kjellén 1915: 133; Rosenblad 1992: 50–51).⁵

Kjellén lyfter fram boerna som exempel på ett folk vilket bevarat sina kulturella "dygder". Boernas konservatism visar att "folket har en fast och stark kärna". Deras kultur är motsatsen till "den smidighet som genast böjer sig för och accepterar allt utländskt". Britterna hade kommit till det ålderdomliga boerlandet och fört med sig ett utvecklat affärsliv och ett lika utvecklat bordellväsen. Bredvid dem står nu boerna – lantbor med rena seder, vilka inte förstår mer än att frukta Gud, älska fäderneslandet och stödjä sina familjer. England däremot representerar den moderna tiden eller det Kjellén alltså kallar "tidsandan". Kjellén angriper England för yttlig "krämarmoral". Han skriver att den brittiske kolonialministern Joseph Chamberlain är i massans smak: "Hans puls slår i samma takt som massan, han vet vad den önskar och vill" – stortaligt bullrande och massan jublar. Chamberlain smeker folkets massinstinkt genom

5 Se även Kjellén, "I våra dagar", *Göteborgs Aftonblad*, 16 februari 1901, (B-uppl.).

att aldrig syfta högre än till pengar (Kjellén 1913 a; Söderholm & Rosenblad 2014: 113).⁶

Religionen

Kjellén använder den historiska mytologin, men även religionen för att framhäva folksjälén. Gud och nation tycks smälta samman till en enhet. Prästsonen Kjellén tar avstånd från både upplysning och sekularisering. Enligt honom har upplysningen kastat en ström av ljus över naturen, men inte förmått lösa själens mysterium. Religionen är en ofrånkomlig del av hans världsbild. Han talar om en kulturkris, som har sin grund i den andliga torka som frigörelse från religion och moral fört med sig. Religion och moral förknippas med nationen och dess överlevnad. "Äfven vi svenskar voro på Gustaf Adolfs och Karl XII:s tider ett religiöst folk, och i detta tecken gjorde vi vår världshistoriska gärning. Kunna vi med handen på hjertat säga detsamma om oss äfven i dag?" (Rosenblad & Söderholm 2014: 274, 276).⁷

Vad gäller Tredje republikens Frankrike menar Kjellén att de klerikala och kyrkan tar fäste på gamla traditioner och är naturliga vänner till monarkin. Alltså förskräcks Kjellén av den radikale Léon Gambetta som 1877 utbrister: "klerikalismen, se där fienden". Likaså förfäras Kjellén av republikens konseljpresident Briand, som hävdar att en sann liberalism kräver att "*Gud [måste] utdrifvas ur våra skolor*". När vi hör sådant tal, utbrister Kjellén, är det inte som om vi ännu en gång såg "'förnuftets gudinna' skrida fram öfver Frankrikes jord"? Då, under den första franska revolutionens "vildaste orgier", bars hon kring på Paris gator i "m:me Momoros pikanta gestalt". Vi ser ett land vid "afkristningens rand."

Herbert Tingsten menar att försvaret av religionen och kyrkan ofta får en halvt pragmatisk utformning. Religiösa föreställningar ingår i ett historiskt arv. Betecknande är att såväl Maurice Barrès som Charles Maurras – själva agnostiker – lidelsefullt försvarar den katolska kyrkan. Katolicismen ingår i det franska folkets nationella arv. Katolicismen stöds alltså inte främst av religiösa skäl, utan för att den tillhör en nationell tradition. Den har upprättats av förfäderna och den tillhör en atmosfär, där alla fransmän kan känna stimulans och uppbyggelse. Barrès utbrister hänfört: "Kyrkan är rösten, sången som stiger ur vår jord, en röst utgående ur marken där den har sin hemvist" (Kjellén 1912: 53, 57; Rosenblad 1992: 31, 49–50).

6 Se även Kjellén, "Kraft och kultur" *Göteborgs Aftonblad*, 5 januari 1900; Ibid., "Boernas kulturmöjligheter", *Göteborgs Aftonblad*, 2 januari 1900; Ibid., "Kultur-kulten", *Göteborgs Aftonblad*, 27 december 1899; Ibid., "Chamberlain", Klipparkiv V.

7 Se även Kjellén, "I våra dagar", *Göteborgs Aftonblad*, 16 februari 1901; Ibid., "Ett religiöst folk", *Göteborgs Aftonblad*, 23 december 1899.

Religionsfientligheten är republiken "*Frankrikes verkliga sjukdom*", menar alltså Kjellén. Frankrikes religionsfientlighet kan också få utrikespolitiska konsekvenser. Revanschpolitiken kräver ju Ryssland som bundsförvant mot Tyskland. Men nu kanske förhållandet till Ryssland blir avkyld, hoppas tydligen Kjellén. Det djupt religiösa Ryssland kan inte med likgiltighet bevittna bundsförvantens kyrkliga antipatier. Men den påvliga kurian ser det som sker i Frankrike med tålmod. Den "ångrande dottern" skall återvända till "den helige faderns famn". Kyrkan finns i den franska folksjälens botten. Frankrike törstar efter Gud. Frankrike är ett bondeland, där kvinnan har stort inflytande. Bondkvinnorna är starkt påverkade av prästerskapet och kyrkan. Må vara att de radikala och socialisterna växer. Kjellén återger vad Lord Beaconsfield säger: "[A]tt fåfängan alltid skall bevara Frankrike som kyrkans äldsta dotter, äfven om hon bär den röda mössan". Beundrande citerar Kjellén också Bismarck: "Vi tyskar frukta Gud, men eljest ingenting i världen".

Religionen betyder alltså mycket för Kjellén i hans syn på nationen. Boernas kamp mot det brittiska imperiet väcker hos Kjellén nästan religiösa känslor. "I burernas hem knäböja fäder, söner och sonsöner i bön till den Allsmäktige, deras hustrur, systrar och döttrar utrusta dem till deras vapenfärd, och innan de gå till strid, genljuder deras läger av psalmsång". Mot detta ställer Kjellén det materialistiska England: "men i England förberedes vapenfärden med fräcka visor som sjungas på varietéer och restauranger" (Kjellén 1912: 57–59, 177; Rosenblad 1992: 50).⁸

Nationens "salt och folkets märg"

Kring sekelskiftet 1900 frammanades ett skimmer över de svenska böndernas frihetskamp under Sturarna och Gustav Vasa. Kjellén ser en förbindelse-länk mellan historien och sin samtids bönder. Ständigt återkommer han i uppskattande ord om den svenska bonden – "den svenska jordens salt och folkets märg". Bonden är samhällets stöttepelare. Staffan Björck skriver att vid sekelskiftet växte också en ny typ av nationalkänsla fram. Dyrkan av landskapet och naturen blev här framträdande. Kjellén talar varmt om minnet av barndomshemmet och den naturvuxna fosterlandskänslan. En av orsakerna till det han kallar "nationalandans slapphet" finner han i det moderna industrisamhället och den moderna kulturens framväxt. "Under hetsjagten efter den sjunde och åttonde procenten får man icke så lätt syn på fosterlandet. Idealerna vantrivas bland gatubuller och fabriksrök". Kjellén förlitar sig alltså på den svenska bondeklassen som konservativ och samhällsbevarande. En Blut

8 Se även Kjellén, "I våra dagar", *Göteborgs Aftonblad*, 16 februari 1901.

und Boden-mentalitet framträder tydligt hos Kjellén (Kjellén 1908: 47–49; Rosenblad 1992: 67; Björck 1946: 46–48).⁹

Även hos den franske bonden tycker sig Kjellén se samma konservativa och samhällsbärande egenskaper, som den svenske bonden uppvisar. Man misstar sig mycket, då man identifierar Frankrike med Paris. Huvudstaden är Frankrikes ”bortskämda flärdfulla dotter”. Där frodas synden och dekadensen. Men den franska allmogen är av gammalt känd för att leva ett enkelt och sparsamt liv. Där lever ett självständigt och välmående bondestånd. ”’Låt oväsendet rasa i Palais Bourbon, låt kabinetterna avlösa hvarandra’”, låt en revolution sopa bort författningen, men bonden och hantverkaren fortsätter sitt arbete som om ingenting hänt. De styrande representerar och intrigerar, folket arbetar (Kjellén 1912: 9–11).

Men hos den amerikanska farmaren finner Kjellén en annan mentalitet. I *Det nittonde århundradet*, en liberal publikation från år 1900, kan man läsa: ”De första nybyggarna – så godt som alla landtmän och hantverkare – utvecklade under striderna med den ouppodlade skogsmarken för dagligt bröd och mot indianerna alla den anglosaxiska stammens bästa egenskaper, och det fria lifvet ute i naturen utvecklade deras oafvhängighetssträfvän och medfödda själfkänsla.”

Så såg en allmänt spridd amerikabild ut vid förra seklets början. Den bilden verkar även passa in på Kjelléns tankar om nybyggarmentaliteten i Amerika. Han ger de frihetsälskande nybyggarna sina sympatier. På många sätt står det i motsats till hans Blut und Boden-hyllning till den svenska bonden. Nybyggaramerikanens egenskaper, individualism och koncentration på den materiella hetsen efter framgång, borde inte vara i Kjelléns smak. Men de verkar ändå väcka hans beundran. Kjellén menar att det i Amerika uppstår en ny handlingskraftig människotyp. Fredric Jackson Turner, liksom Kjellén, visar på ”frontens” betydelse i amerikansk historia. En kulturell egenart skapas som skiljer sig från den europeiska. Turners ”frontierteser” verkar alltså sammanfalla med Kjelléns beskrivning av marschen västerut – ”Go west, young man”.

Tåget mot väster har satt en djup prägel på Amerika i socialt och politiskt hänseende, anser Kjellén. Nybyggaren var ”frigjord från alla gamla traditioner”, som i hemlandet ”tryckte på hans eget initiativ”. Det har fullbordat ”emancipationen från Europa”. En ny nation skapas. ”Jänkifolket har den sunda ungdomens hela kraftkälla”. Ingenting känns omöjligt för dem. Nybyggarnas ”hårdande uppfostran i ensamheten strider mot naturen och urfolket” skapar amerikanen. Kjellén betonar territoriets, ”det stora rummets” betydelse. ”Ingenstans har principen ’laissez faire’ i grunden funnit en tacksammare jord än i det stora landet i väster”. Farmarna bor kringsspridda var för sig utan ”bysamfällighet”. ”Kärleken till friheten” är utmärkande. Härav den

9 Se även Kjellén, ”Fosterlandet”, Klipparkiv I.

amerikanska idealismen – tron på sig själv (Bering Liisberg 1900: sp. 2; Kjellén 1913b: 19, 34, 36, 38, 41, 43–44; Turner 1962: vii–viii).

Bonden i Ryssland är enligt Kjellén den amerikanske farmarens motsats. Den ryske bonden är religiös, konservativ och samhällsbevarande. Alltså egenskaper Kjellén håller högt. Men här visar Kjellén ingen sympati. Den ryske bonden är en slavliknande varelse – initiativlös och inskränkt. Historien har gjort Ryssland till Bysans arvtagare. Ryssarna har också brutaliserats av tarta-rerna. I den "äktas ryske bonden ser vi alltså ännu i dag en kristen människa som står fullkomligt passiv". Överhetens förtryck är något han böjer sig för. Han visar endast "ett slött ansikte och ett 'nitjevå' (det gör detsamma)". Att själv bestämma om sin värld är honom ofattligt. "Tålmodet, underkastelsen, lydnaden" ligger honom i blodet. Han älskar sin kyrkas primitiva religiositet. "Sin 'lille far' tsaren är han trogen" som en hund. Kjellén jämför den ryske bonden med den initiativrike amerikanen. För ryssen är den enväldige kejsaren lika naturlig som republiken för amerikanen. Vilken skillnad mellan dessa båda, "den enes frihetskrav och den andres auktoritetstro". Den "medborgliga individualismen, som i Amerika bestämmer hela samhällets karaktär", är för ryssen otänkbar.

Men den bildade ryssen är "sorglös" och bekväm, förfinad, intelligent och kulturellt intresserad. Även hos honom sitter dock "Europas kultur icke djupt". Skrapar man på honom "kommer tatarerna fram!" Resande i Ryssland ser överallt de gröna löktornen sticka upp mot himlen. Överallt i ryska hem hittar man helgonbilder. Väst uppfattas som fördärvat med penningsnickenhet, sedefördärvande individualism och "samhällsupplösande parlamentarism". Mot sådan besmittelse vill ryssen skydda "sitt heliga Ryssland". Kampen mot väst är för ryssarna kampen mellan ärkeängeln Mikael och satan (Kjellén 1913b: 120–122).

Kvinnan, freds rörelsen och barnafödandet

Kvinnorörelsen förknippar Kjellén med internationalismen och freds rörelsen. Ellen Key var en ivrig internationalist och fredskämpe. Naturligtvis väckte hon Kjelléns irritation. Enligt hennes recept kommer folket att gå under, men vad kan man vänta sig av en kvinna som talar politisk ideologi? Kjellén säger att Ellen Key arbetar för sina lägre ideal. Hon inser inte hur nödvändigt det är för folket att vända sig mot sig självt, avvisa yttre influenser och stärka sin nationalanda. Ellen Key älskar "tidsandan", älskar den "kritiklöst, såsom endast en kvinna kan älska [...]. Hon ser på livets alla problem med den kvinnliga kärlekens exklusiva ensidighet. Sålunda är hon formligen hypnotiserad af fredstanken, humanitetssidén, frihetsdogmen".¹⁰

10 Kjellén, "Ellen Key", *Göteborgs Aftonblad*, 14 december 1899.

Men trots sin konservativa kvinnosyn diskuterar Kjellén kvinnlig värnplikt. Författarinnan Nanna Lundh-Eriksson, liksom många av hennes samtida i början av 1900-talet, verkar stå Kjellén nära i kvinnofrågan. Lundh-Eriksson skriver att Kristina Gyllenstierna griper in i fosterlandets försvar. Man kan se hennes spåda gestalt på Stockholms skansar elda på motståndet mot danske kung Kristian. Men när faran för nationen är över återvänder hon till barn och familj. Man kan tala om en "Kinder, Küche, Kirche"-mentalitet. Hon utför kvinnliga sysslor i det dagliga. Men när fara för landet inträffar griper hon till vapen (Rosenblad & Söderholm 2005: 34; 2023: 166).

Tidens kvinnoemancipation med sina angrepp på den traditionella familjen, är enligt Kjellén farlig för nationen. Kvinnans frigörelse "skall föra med sig, att man inte längre får se hurtiga familjeflickor [...] deltaga i hushållet". Samhället har ingen nytta av "förlästa" kvinnor. Även en kvinnosakskvinna som Ellen Key ansåg att kvinnans främsta uppgift var hem och barn. Utifrån sin syn på familjen ger Kjellén henne i detta fall sitt erkännande. "Den som, sjelf qvinna förmått arbeta för qvinnans begränsning inom naturliga områden i en emancipationsyrande tid, den har afgifvit ett mogenhetsprof i andlig sjelfbeherrskning".¹¹ Liksom Key menar Kjellén att kvinnans plats är hos barnen och familjen.

Barn och familj kommer igen i Kjelléns Frankrikesyn. Franska kvinnor avstår till stor del från att skaffa sig många barn. I vissa franska landsorter betraktas en talrik barnskara som en olycka. Man till och med kondolerar vid barndop liksom vid begravning. Kjellén kallar det för "*själföfvållad männis-konöd*". Han spår att den franska nationen praktiskt taget kommer att dö ut, eller åtminstone förlora sin stormaktsställning. Kjellén återger Ernest Renans ord: "[S]tör icke vår dödskamp!"

I motsats till Frankrikes låga nativitet hyllar Kjellén boerkvinnorna för deras förmåga att föda många barn. "Den kulturröta som består i att kvinnorna anse det för mödosamt att föda barn", har inte angripit boerfolket. Tongångar i det samtida Sverige är också att det är varje kvinnas plikt att föda så många barn som möjligt. Barnafödandet kan inte ersättas med immigration, menar Kjellén. Invandring undergräver en nations egen "märg och kärna". Det blir till sist en annan nation. "La belle France" framstår alltmer som dömt till undergång, blir Kjelléns slutsats.

Hos Herman Lundborg förs Kjelléns idéer om vikten av hög fertilitet vidare. Att skaffa barn gör man av plikt mot staten inte för sin egen skull. Det folk som inte inser värdet av barn, utan hellre lever ett egoistiskt liv dem förutan, är dömt till undergång. "De må gå under och lämna plats för andra folk, vilka

11 "'Trötta' flickor och fruar", *Göteborgs Aftonblad*, 26 juli 1900; Kjellén, "Ellen Key", *Göteborgs Aftonblad*, 14 december 1899.

bättre äro medvetna om sina plikter mot ännu ofödda släkten och mot fosterlandet” (Kjellén 1912: 68–71, 74, 81–82; Almquist 1900; Lundborg 1934: 8).

Järn, blod och revanschen

Revolutionerna 1848 ledde inte till målet Tysklands enande. Istället var det Otto von Bismarck som med ”blod och järn” enade Tyskland. Bismarcks beryktade uttalande löd: ”Tidens stora frågor avgörs inte med tal och majoritetsbeslut – det var felet 1848 och 49 – utan genom blod och järn”. Han syftade då på Frankfurtparlamentets ändlösa diskuterande utan att komma till resultat – det vill säga att ena Tyskland.

Hos den unge Bismarck, ”der tolle Junker”, gick det livligt till med vilda upptåg. Champagnen flödade. Bismarcks studentliv var fyllt av dueller och glatt kamratliv. Han kom också i beröring med den radikala tysk-nationella rörelsen Burschenschaft. Men snart kände han sig alltmer främmande inför den radikala studentrörelsen.

Bismarck kom, längre fram i livet, att träffa en djupt nedslagen kung Wilhelm. Preussiska Lantdagen vägrade gå kungen tillmötes. Det gällde ökade anslag till militären. Liberalerna hade åter majoritet. Kungen visade Bismarck sitt utkast till tronavsägelse. Så långt får det inte gå, sade Bismarck. Han förklarade att han var beredd att regera mot majoriteten i riksdagen. Då är ni min man, svarade kungen. Och Bismarck blev även Kjelléns man. En ny epok i Preussens, Tysklands och Europas historia hade inletts. Enligt Kjellén genomfördes två steg i Tysklands maktutveckling. Enandet – ”centreringen” – var Bismarcks storverk. Kjellén kom därför att kalla Bismarck den störste av alla tyskar. Senare skulle Kjellén applådera kejsar Wilhelm II, som försökte genomföra det andra steget – utbyggnaden av Tyskland till världsmakt (Rosenblad & Söderholm 2018: 305–306; Kjellén 1912: 102, 144, 177).

Rent diplomatiskt var Bismarcks agerande mästerligt. Det säger också Hans-Ulrich Wehler. Annars anser Wehler att Bismarck varit en ren katastrof för Tyskland och Europa. Tre krig snabbt genomförda bröt väg för det nya Tyskland. Danmark tvingades avstå sina tysktalande landskap Schleswig och Holstein. Österrike måste överlåta åt Preussen att bilda det nya Tyskland. Frankrike tvingades erkänna Tyskland och avstå Elsass-Lothringen (Alsace-Lorraine). Tyskland kom att efterträda Frankrike som den starkaste makten i Europa.

Förlusten av Elsass-Lothringen hade gått fransmännen djupt till sinnes. Tanken om återerövringen av dessa provinser – revanschen – kom att dominera fransk utrikespolitik. Innan fredsslutet, som berövade Frankrike dessa provinser, var nämligen det franska militära läget hopplöst. Kjellén återger Renans öppna brev om avträdelsen av Elsass: ”Låtom oss så raskt som möjligt

göra en ända på denna obehagliga affär – må vi afträda allt, Elsass, Lothringen, må vi underteckna freden – men sedan hat till döden, förberedelse utan rast, allians med hvem det faller sig [...] ett enda mål, en enda driffjäder för lifvet: förintelsekamp mot den germanska rasen!”

Kjellén anser dock att Elsass inte är av ”franskt blod”. Han menar tydligen att Frankrikes krav på Elsass inte stämmer överens med nationalitetsprincipen. Bismarck hade själv efter segern över Frankrike velat undvika annexionen av Elsass-Lothringen. Men den tyska folkopinionen hade krävt att dessa områden förts till det nya Tyskland (Wehler 1991: 45–48, 52–53, 87, 90; Kjellén 1915: 73; 1912: 110–111; Svanström 1934: 2).

Den franske nationalisten och författaren Barrès uppvisar stora likheter med Kjelléns tänkande. Barrès återkommer i sina romaner ständigt till Frankrikes ära och storhet. Revanschtanken är levande och ständigt upprepad hos honom. Barrès betonar regionalismens betydelse för fransk nationalism. Ett system genomsyrat av sann nationalism bör vila på lokalkänslan. Den som har intresse och känslor bundna till bygden, har samtidigt den rätta förståelsen för hela nationen. Kalla det regionalism, utropar Barrès, men ge det ordentligt utrymme i vårt nationella liv. Vi återvänder på så sätt till traditionerna i historiens Frankrike. Barrès säger att om en provins saknas, förlorar den franska karaktären en av sina lemmar. Därför måste Elsass-Lothringen återbördas till Frankrike.

Var och en måste skydda sin rätta särart. Barrès vill låta ”sången” tränga in i samhällets hjärta. Men alla dessa röster, dessa gester, dessa kroppar måste röra sig i takt. Orden, rytmerna måste framföras till de nytillkomna så att deras lidelser skall kunna ingå i de dödas och levandes gemenskap. Staffan Björck skriver: ”En sorts jordkult i Barrès mening” kan man tala om hos Kjellén, då kyrkogården blir ett band mellan landet och medborgarna och dessa kallas ”levande stycken af landets jord”. Kjellén utropar ”till *svensk jord* skola vi en gång varda! Sällsamma tanke: att det röda och varma människokött, som nu darrar i lifvets lust och nöd öfver detta land, skall en gång bokstafligen gå in i fädernejorden och förvandlas till mull och gräs skall gro och skördar spira för ofödda slakten i de gångna släktens stoft” (Rosenblad 1992: 30; Barrès, *Scènes*: 496–497, 501; Björck 1946: 61).

Fransk diplomati lyckades efterhand få till stånd en allians mellan Frankrike och Ryssland. Kjellén skriver att ”champagnen rinner” för den trogne vännen och bundsförvanten tsar Nikolai. Kjellén menar att den fransk-ryska alliansen för Ryssland innebär förbindelse med ancien régime, men också med franska revolutionen. Ju mer Frankrike framstår som revolutionens dotter desto längre ifrån tsardömet hamnar Frankrike ideologiskt. Vid alliansens ingående hade Frankrike ett högerinriktat styre som närmade sig monarkin. Men sedan hade Frankrike stadigt glidit åt vänster. Det ”heliga Rysslands” hjärta kan inte klappa

för socialismens vänner och kyrkans fiender. Kjellén tycks mena att en sådan allians vilar på lösan grund.

Det parlamentariska systemet i Frankrike är inte i Kjelléns smak. Han talar om intryck av korruption och svindel med ständiga affärer av ohederligt slag. Dreyfusaffären är ett sådant exempel på ohederlighet tycks Kjellén mena (Svanström 1934: 4, 6, 11–12, 251; Kjellén 1912: 19, 40–41, 48). Högerkrafterna, armén och kyrkan, stod bakom anklagelserna mot Dreyfus. Armén och kyrkan är visserligen krafter Kjellén gillar, men anklagelserna mot Dreyfus tycker han inte om.

Också den klerikala monarkistiska rörelsen var stark. Boulangerkrisen visade på detta, Frankrike var nära att kastas in i ett nytt krig med Tyskland. Armén var, likt kyrkan, förknippad med monarkismen. Mellan Frankrikes officerare och präster rådde intima förbindelser med sitt centrum i S:t Cyr. Där var man motståndare till Dreyfus, säger Kjellén. Georges Boulanger var militär, men han hade också vänsterns sympatier. Man kan kanske kalla honom högerradikal. Han ifrågasatte det parlamentariska systemet och hade kontakt med såväl rojalister som folk på vänsterkanten. Han var flödande värtalig med arrangerade parader och trupprevyer. Nationalistiska orkestrar och krigiska melodier dånade. Jublande folkmassor mötte Boulanger – ”General Revansch”. Läget var sådant att Bismarck började frukta ett franskt angrepp. Dock gjorde Boulanger ett misslyckat försök att ta makten. Det slutade med att han sköt sig på sin älskarinnas grav. Men den mentalitet han stod för levde kvar.

Barrès skriver i *L'Appel au soldat*, mot fonden av boulangismen, om ett nationellt folksvärmeri. Ropet om revansch mot Tyskland eggade de patriotiska känslorna. Han menar att i dessa heroiska tider, sviks troheten mot nationen av byråkrater och dekadenta internationalister. Därför är han övertygad om att vad Frankrike behöver är en nationell ideologi och en stark ledare – en nationell hjälte. Nationen behöver en general – han kan arrestera pratmakarna (Kjellén 1912: 14, 53; Irvine 1989: 18–19, 33, 36–37, 78, 104; Svanström 1934: 194; Tingsten 1933: 156–157; Barrès, *L'Appel*: 53).

Kampen om kolonierna

I J. R. Seeleys *The Expansion of England* och Charles Dilkes *Greater Britain* propageras för att briter i hemlandet och i kolonierna bör samlas i en stat. Områden i världen som befolkas av anglosaxare måste knytas fastare samman. De är av ”vårt eget blod”. Dilke talar om ”Greater Britain” i vilken han inkluderar Förenta staterna. Där finns ättlingar förutom till briter även till tyskar, irländare, skandinaver och spanjorer. Men Alfreds lag, Chaucers språk och engelska institutioner har blivit deras.

Kjellén tror inte att sammanhållningen inom det brittiska imperiet är något bestående. Hans geopolitiska tänkande visar på svagheter i det brittiska

världsväldet. Britterna handlade inte efter någon genomtänkt plan och de saknade den nödvändiga målmedvetenheten. Själva världsväldet var skapat liksom i förbigående. I längden skulle inte det brittiska världsväldet kunna hålla ihop. Det fanns ingen naturlig eller förnuftig grund till varför brittiska öarna skulle höra samman med Australien, norra Amerika och södra Afrika (Seeley 1884: 16–17, 52, 73, 68–69; Dilke 1869: vii–viii; Kjellén 1913 a: 41–50, 108).¹² Imperietanken saknade alltså konsekvens och målmedvetenhet.

Bismarck stod för Tysklands enande. Med det började och slutade hans världspolitiska insats, enligt Kjellén. Bismarcks horisont var instängd i Europa. Så uppträdde Wilhelm II på scenen. Han ville bygga vidare på Bismarcks verk. Men nu gällde världsherraväldet. Den tyska industrin och befolkningstillväxten krävde avsättningsmöjligheter. Landet behövde kolonier. Tyskland måste mot haven, mot sjömakten, mot de stora marknaderna. Nu var en ny tid kommen med en vidare horisont. "Deutschland muss grösser sein". Koncentrationen är genomförd, tiden är kommen för expansion.

Storbritannien, det "perfida Albion", står i vägen för Tysklands rättmätiga krav på kolonier. Kampen mot den gamla sjömakten har börjat. Storbritannien är mättat på kolonier. Dess välde sträcker sig över hela jorden, medan det "hungriga", expansionskraftiga Tyskland saknar kolonier. Kjellén är i hög grad påverkad av tyska tänkare som von Treitschke. Heinrich von Treitschke talar om Tysklands inneboende styrka och vitala energi. Engelsmännen har lagt beslag på stora delar av jordklotet och hindrar därför den tyska koloniala expansionen. Tyskland har en fiende. En nation spärrar vägen. Den nationen är England.

J.A. Cramb, engelsk diplomat, skriver just innan världskrigets utbrott att Treitschkes "dova mullrande" bebådar den "annalkande förskräckliga stormen, det stundande kriget – det krig som han ansåg oundvikligt – mellan dessa båda riken, båda ättlingar av krigsguden Odin och just därför dömda till denna väldiga konflikt". Visserligen anser Treitschke att England är ett germanskt land. Det är en värdig fiende i kampen om världsherraväldet. Men samtidigt finns föreställningen om att "britterna är degenererade och försoffade, förvekligade av lyx och klemighet och sålunda ej längre några stridsmän". Hur skall en sådan nation, "som likt draken Fafner famnar jordklotet, kunna tolereras av en nation av krigare?" Britterna måste lämna plats åt Tyskland (Kjellén 1912: 144–145, 147; Cramb 1915: VI, 1, 4, 16–18, 33, 68–69). Detta är också Kjelléns uppfattning.

Kjellén menar alltså att det nya Tyskland är på frammarsch. Han ser Storbritannien som Tysklands huvudfiende. Det är något ruttet med det brittiska imperiet. Britterna är ologiska och kvinnliga. Kjellén uppmanar därför svenskarna att orientera mot det nya kraftfulla kejsardömet. Tyskland rycker

12 Se även Kjellén, "Imperium brittanicum", Klipparkiv II; Ibid., "Englands lik i lasten" I, *Göteborgs Aftonblad*, 9 oktober 1900.

fram som ett nytt germanskt system, ett verkligt system av manlig konsekvens och medveten beräkning. Det tyska systemet med dess fasthet och konsekvens passar det svenska kynnet bättre. Kejsar Wilhelm är en verklig ledare: "Det är alla germaners djupaste längtan att hava i spetsen en man, vilken de förtroendefullt kunna lyda". "Låter det icke som ett program? Det är trumpetstöten, som förkunnar uppmarschen av en ny världsmakt", utropar Kjellén.

Kjellén uppfattar att Tyskland och den florerande germanismen står bakom boerna i deras kamp mot britterna. Han talar om en agitation i Tyskland, som åsyftar en "pan-teutonium, ett All-Deutschtum". Kjellén upprepar också vad man kan läsa i Alltyskarnas program *Der Kampf um das Deutschtum. Südafrika Niederdeutschen*. Tiden för den stora ödeskampen för tyskarna och deras blodsbröder boerna – Niederdeutschen – har kommit, skriver Alltyska förbundet och Kjellén. Ära vare de soldater, som med flygande fanor möter "Engländertum" och ger sitt blod i kamp för den tyska saken.

Den engelskvänlige Harald Hjärne för en förtäckt polemik mot Kjellén i boerfrågan. Hjärne förskräcks av allt "boertyskeri". Han polemiserar mot samtidens "tyskeri" och "boerkult". Tonen hos Hjärne är ironisk: "Med Englands prestige skingras nog också inflytandet av dess sjukliga negersympatier, som föga delas av tyskar [...] på höjden av vår tids bildning [...]. För det tjugonde århundradet bleve det en sällsam överraskning att få bevittna troende germaners kamp med araberna om slaveriets föryngring. Den kalvinistiska fatalismen [syftar på boernas kalvinistiska religion] lämpar sig lika bra som den islamitiska för ett slikt fromhetsverk [syftar på fatalismen i arabernas islam. Araberna var ju också slavhandlare.] Afrika åt boerna! Det vore ett skönt testamente till det nya århundradet" (Björck 1946: 64; Kjellén 1912: 149; Rosenblad & Söderholm 2013: 403–405, 407; Hjärne 1900).

Kjellén tar upp imperiebyggaren Cecil Rhodes. Det engelska världsväldet har penningen till hörnsten. Imperium britannicum är egoismens och materialismens triumf på vår jord. Kjellén talar om de brittiska imperiebyggarnas brutala bragder. Storkapitalisten Cecil Rhodes var förmodligen samtidens mest verksamme imperiebyggare. I Kjelléns ögon är det framför allt det internationella kapitalet som hotar den nationella kulturen. Kjellén karaktäriserar Rhodes som imperialismen och hänsynslösheten personifierad. I oxvagnar trängde Rhodes längre in i Afrika. Han tjänade en förmögenhet. Han talade också om den anglosaxiska rasens storhet. Målet var ett "Större Britannien" i formeln "från Kap till Kairo". Imperiebyggandet absorberade honom helt. Kvinnlig fägring var inget för honom. Vid en middag tycks han helt ointresserad av de vackra damerna som sitter vid hans sida, trots att de uppbjuder all sin älskvärdhet. Hans tankar är upptagna med visionen att färga Afrikas karta rosa – det brittiska världsväldets färg. När drottning Victoria frågar Rhodes vad han sysslar med för närvarande, svarar han: Jag gör mitt bästa för att utvidga Ers Majestäts områden.

Imperiepolitiken är populär och har också en folklig förankring i Storbritannien. Rudyard Kipling och Rider Haggard lyfter i sin litteratur fram imperietanken. Tidskriften *Sons of the Blood* populariserar de brittiska soldaterna från imperiets olika delar. Liksom de flesta i sin samtid är Kjellén helt eurocentrerad i sin beskrivning av européernas möte med afrikanerna. Kjellén fascineras av och beundrar Sydafrikas boer. De svarta är för Kjellén ett bortdöende folk. När de svartas rättigheter förs fram svarar Kjellén att man lika gärna kan hävda lejonens rätt till landet (Kjellén 1913 a: 31–32; Cloete 1946: 397).¹³

Kjelléns ”ärade broder” Sven Hedins beundran för britterna i Afrika är tydlig. Jag minns 1885, då ”sorgebudet” flög kring jorden och förkunnade att Khartoum fallit. Charles Gordon hade stupat. Madin, islams Messias, samlade de rättrogna under sina fanor och proklamerade det heliga kriget mot européerna. Hedin ger en beundrande bild av sin imperiehjälte – Charles Gordon. Den koloniala tidsandan lyser igenom hos Hedin: Charles Gordon skickades av regeringen i London till Khartoum. Sakta gled Gordon på sin lilla ångare uppför Nilen. Omkring honom sjöd det tropiska Afrika. Hans uppgift var också att bekämpa slaveriet som frodades där. Piskorna ven över de fångna slaverna. Men då kom den ”vita paschan i ett moln av damm”. Befrielsen hade kommit till slavhopen. Gordon befann sig i Khartoum. Staden måste utrymmas inför hotet från Madins ”hänfödda” skaror. Men innan utrymningen var genomförd stormade Madins ”vilda” krigare in och Gordon stupade. Ett decennium senare tränger general Kitchner i spetsen för den anglo-egyptiska armén uppför Nilen. Vid Omdurman möts britterna och Madins dervischer. Vid Allah nu står paradiset portar öppna. Femtiotusen dervischer störtar mot de engelska kulsprutorna. En massaker följer. Gordon är hämnad, menar Hedin (Hedin 1912: 551, 557, 559, 562, 567, 569, 578–579, 581–582).

Ett sammanhängande franskt kolonialvälde skulle ”afskära det afrikanska äpplet på tvären”. Mot en sådan plan stod Cecil Rhodes dröm om det engelska väldet från Kap till Kairo. Kjellén skriver hur den franske kaptenen Marchand trängde från väster genom urskogen fram till Nilen. Kitchener som just besegrat dervischerna vid Khartoum fick se trikoloren lysa fram mellan palmerna på flodstranden. I Afrika kommer således Frankrike att stå mot Storbritannien. För Frankrike gäller Elsass eller Afrika. Till Frankrikes fiendskap mot Tyskland för Elsass skull, kommer nu en fiendskap mot England för Afrikas skull. Den brittiskvänlige konseljpresidenten Declassé hoppas på England som bundsförvant. Många i Frankrike anser att Frankrike bara har en fiende – Tyskland. Frankrike backar därför i Nillandet. Det verkar som om Kjellén hoppats på en brytning mellan Frankrike och Storbritannien samt ett

13 Se även Kjellén, ”Imperium britannicum”, Klipparkiv II; ”Cecil Rhodes”, *Göteborgs Aftonblad*, 27 mars 1902; Kjellén, ”Henrik Ibsen och burerna”, *Göteborgs Aftonblad*, 28 november 1900.

franskt samgående med Tyskland i kampen om Afrika. Därmed skulle också revanschtanken mot Tyskland avta (Kjellén 1912: 13, 15–17, 37).

Germanismen och Panslavismen

”Jag är pangerman, jag är teuton” utbrast den norske författaren Bjørnstjerne Bjørnson och fortsatte: ”Mitt lufs dröm är, att alla germaner skola förena sig”. Vid 1800-talets slut talade man i Sverige och Norden om germansk kultur. Germanismen var förstas centrerad kring Tyskland, men ibland utvidgades den till att omfatta även Storbritannien. Man talade om de bägge germanska stormakterna. Germanismen kan ses som ett kulturellt fenomen, stundtals med aggressiva inslag. I konservativa kretsar, men även bland liberaler och socialdemokrater, var man positivt inställd till såväl Storbritannien som till Tyskland. Socialdemokraten och pangermanisten Bengt Lidforss skriver: ”Den tonar som ekot från en stridslur [...] och för den germanska kulturen innebär den en signal att samla sig”.

Germanismen fick ibland legitimera en önskan om tyskt-engelskt samarbete. Den germanska kulturkretsen måste hävda sig mot framförallt slaverna. Möjligen skulle 1900-talet komma att föra med sig en väldig kamp mellan germaner och slaver. Denna inställning delades också av kung Oscar II. I samband med att kejsar Wilhelm uttalade stöd till boerpresident Krüger”, uttryckte Sveriges monark besvikelse. Han beklagade sprickan som uppstått mellan England och Tyskland: Jag är ledsen över varje ”köldgrad mellan de två stater som är nödvändiga mot den slaviska rasens expansion”. Kjellén betonade också frågan om kampen mellan germanism och slavism. Panslavismen utgjorde en fara för Europa, menade Kjellén (Nyström 1901; Lidforss 1894; Lindberg 1966: 35–36; Kjellén 1913b: 125–126).

Bismarck ställde tyskarna i Österrike utanför det nybildade tyska förbundet. Han såg istället Österrike-Ungern som en framtida allierad. Trots att Kjellén i sina analyser utgick från nationalitetsprincipen ansåg inte heller han att Österrikes tyskar borde anslutas till tyska riket. Men alltyska förbundet kom senare att propagera för en sammanslutning av Österrikes tyskar till det övriga Tyskland. Förbundets österrikiske förgrundsgestalt Georg von Schönerers kampsång ”Ritter George Hoch” dånade – ”Hoch und Heil den Hohenzollern” (kejsar Wilhelm var av familjen Hohenzollern). Kjellén är inte alltför imponerad av alltyskarna och deras österrikiske ledare. Han ”utmärkte sig mera för styrkan i sina lungor än för den politiska takten och klokheten i sina åtgöranden”. Kjellén ser emellertid fördelar med alliansen mellan Tyskland och Österrike-Ungern. Ett informellt imperium skulle kunna bildas. Det skulle sträcka sig genom Donaumonarkin, över Balkan ner till Orienten och förbindas med en Bagdadbana. En sådan förbindelselänk mellan Tyskland och Orienten var också kejsar Wilhelms ambition. Kjellén ser här en ”kamp mellan germanism och slavism”. Det tyska inflytandet skulle utsträckas till Konstantinopel och

Orienten. Men det krockar med Rysslands panslavistiska mål – Konstantinopel (Kjellén 1912: 94–95, 107, 149–150, 152–157; 1911: 100).¹⁴

Guyla Andrassy blev Österrike-Ungerns utrikesminister. Ursprungligen hade han som ungersk nationalist tillhört 1848 års revolutionärer mot det österrikiska kejsardömet. Han hade nu nått sin post med hjälp av bland andra den för sin skönhet berömda, liberala och ungerskvänliga kejsarinnan Elisabet (Sisi). Kejsarinnan blev folkets idol. Det var genom försoningen med Ungern Sisi gjorde sin stora insats. Hon deltog i de hetsiga ungerska nationaldanserna, där talrika underkjolar skymtade. Hon uppträdde till häst inför det hästälskande ungerska folket. Hon lärde sig ungerska och läste den ungerske nationalskalden Sandor Petöfis ”frihetens och kärlekens sånger”.

Alla de nationaliteter som Österrike-Ungern bestod av leder enligt Kjellén till problem utifrån nationalitetsprincipen. De olika nationaliteterna drar mot olika håll. Den av tyskar och ungrare dominerade statsbildningen hotas framförallt av Donumonarkins största befolkningsgrupp slaverna. Där härskar också ofta ett direkt tyskhät. Den som håller ihop det mångnationella Österrike-Ungern är, enligt Kjellén, kejsar Frans Josef, make till den populära ”Sisi” (Rosenblad & Söderholm 2018: 252–253; Kjellén 1911: 89–96, 104, 125).¹⁵

Andrassy fruktade de panslavistiska tendenserna. Kjellén menar att Österrike-Ungern stod som värn för europeisk kultur mot slaverna och Ryssland. Slaviskt och germanskt kom att kollidera. ”Nationalismen är nationens vilja till lifvet”, säger Kjellén. Han fortsätter med att återge Dostojevskijs ord: Det är en helt annan kraft som gestaltar folken, ”en befallande och tvingande kraft”. Jag säger endast det är ”driften till Gud”. En symbol för hela folket. ”Varje folk har sitt eget begrepp om gott och ont”. Kjellén kallar detta för ”en utomordentlig bikt” med element av ”slavisk öfverspändhet”. Kjellén fruktar slavismrörelsen. Men Dostojevskijs ord om känslös nationalism måste ändå ha tilltalat honom.

Kjellén menar att genom panslavismens raskamp skiner till sist den ryske världserövraren fram. Peter den stores förfälskade testamente säger att ryssarna måste besinna att de skall som ”Guds utvalde besitta världen”. Tyskland och Österrike-Ungern försvarar Europas sak genom att utgöra spärren mot slavisk och rysk expansionen. De höjer den europeiska kulturen som ”sköld och svärd mot den slaviska rasen”, blir Kjelléns slutsats.

Pusjkin säger att ”alla små slaviska bäckar skola flyta ut i det ryska hafvet”. Men det stämmer inte enligt Kjellén, som alltså skiljer på väst- och östslaver. Österrike-Ungerns ”slaviska stammar” har, liksom polackerna, högre kultur än ryssarna. De är Europas andliga barn. Ukraina har historiskt mer gemensamt med Polen än med Moskva. Finland och Baltikum är kulturellt svenskt eller

14 Se även Kjellén, ”En storpolitisk järnväg”, Klipparkiv V.

15 Se även Kjellén, ”Kejsar Frans Josef”, Klipparkiv VI.

tyskt. Den slaviska "rasenheten" genomkorsas av en kulturgräns mellan de europeiserade västslaverna och det asiatiska Ryssland – mellan asiatisk "Schrackenlosigkeit des Machtwillens" och europeisk rättskänsla. Polackerna hade, trots delningar mellan sina grannar, aldrig glömt sin nationalitet – "Än är Polen ej förlorat". De nationella frihetsrörelserna i Polen liksom i många västslaviska länder var dock inte nåbara för panslavistiska ryska lockelser. Det blir också slutsatsen som Kjellén gör. Många uppror bröt ut i ryska Polen, med därpå följande avrättningar.

Marie Skłodowska Curie växte upp i det av Ryssland ockuperade Polen. Rysk skoluniform gällde. Flickorna hade marinblå klänningar. All skolundervisning måste ske på ryska. När som helst kunde en rysk inspektör komma för att kontrollera att inget otillbörligt skedde. Lärarinnan brukade ringa i en klocka för att varna, när inspektören var på väg. Under historietimmen vibrerade "atmosfären av lidelsefull fosterlandskärlek. Tjugofem små exalterade patrioters ögon återspeglade hänförelse". Tsaren hade rest ett monument till minne av de polacker som kämpat för Ryssland. Det hade blivit en vana för Marie och hennes kamrater att spotta på monumentet när de var på väg till skolan.

Berlinkongressen 1878 hade mynnat ut i att Österrike-Ungern erhöll Bosnien-Herzegovina. Men det var något som panslavisterna och Serbien endast såg som ett provisorium. Rustningarna fortsatte. Världen beredde sig på ett avgörande. Den tändande gnistan kom. Det österrikiska tronföljarparet mördades av en serbisk nationalist – studenten Princip. Det är "nationalism, som satt mordvapnet i skolynglingens hand", säger Kjellén. "Det står redan utom tvivel, att katastrofen är bryggd i en storserbisk kittel i utpräglat politiskt syfte. Den kulan visste hur hon tog. Ty tronföljaren Frans Ferdinand var den storserbiska propagandans hufvudmotståndare." Hans program gick ut på att ge självstyre till slaverna inom monarkins ram och därmed ta udden av den slaviska nationalismen. Den serbiska nationella rörelsen kopplades direkt till den ryska panslavismen.

Framförallt är det Kjellén som kommer att ge profil åt 1914 års idéer. Han skriver att Sverige och Tyskland såsom hörande till "germanernas stam" måste ena sig i kamp mot "lägre raser" i Östeuropa. Kjellén och 1914 års män är av åsikten att England sviker germanernas sak under världskriget: England hjälper Ryssland att försöka slå ned "den kulturellt ledande germanstammen, engelsmännens rasfränder". Svekbilden återkommer hos Sven Hedin. Hans tidigare uppskattning av England och imperiet framkommer bland annat i skolboken *Från Pol till Pol*. Här uppmålar Hedin i bjärta färger England som den västerländska civilisationens banérförare i världen. Men nu gäller det germanismen. Hedin tycks anse att Englands uppslutning på Rysslands sida

är "rasförräderi" (Svanström 1934: 32–33, 41–42; Kjellén 1911: 82–83; 1915: 78, 120–124; Curie 1938: 26–29, 45; Rosenblad 1992: 144).¹⁶

Världskriget

Världskriget borde inte ha kommit som någon överraskning för Kjellén. Hela hans analys av världsläget pekade på ett krigsutbrott. Men det verkar ändå komma som en chock för honom. "Kriget var för oss ett förbleknadt spöke utan kropp och utan lif, en abstraktion som vi i grunden inte kunde tänka oss i konkret gestalt". Det fruktansvärda skådespelet upprullas nu för våra blickar. "Nu slå rökmolnen till den stora branden upp omkring oss". Vi vill inte tro det. Vår fantasi vågrade tro på en sådan föreställning. Varje nerv i vår varelse uppreste sig mot tanken att "E poi si muove": likväl fanns det.

Förklaringen Kjellén ger till kriget är att kartan måste förändras. Historien känner inget "status quo". Hon befinner sig i en evig utveckling. Rummet hemma räcker inte till. Folkmassorna i Tyskland kräver ökat livsrum i främmande världsdelar. Kjellén låter stundtals också hänförd inför krigsutbrottet: Tyskarna hemma "följer folket i vapen, där det nu håller på att trampa upp sin väg till världsmakten".

Kjellén har utvecklat begreppen 1789 och 1914 från Johann Plenges bok *1789 und 1914. die symbolischen Jahre in der Geschichte des politischen Geistes*. Under världskriget angriper Kjellén och 1914 års män "krämarnationen England". Världskriget innebär ytterst en "kulturkamp", en kamp mellan världsåskådningar, en verklig folkhatets avgrund, omöjlig att överbrygga. Två olika sätt att se världen, det anglosaxiska "culture" och det germanska "kultur" avtecknar sig. Vi ser här kampen mellan 1789 och 1914, fortsätter Kjellén. Utmärkande för den anglosaxiska kulturen är individualism och ovilja till statens inblandning. Tysk kultur däremot utmärks av "Fürsorge" – statssocialism. Det är Tysklands nationalistiska idé, som segrande bryter mot utlevade kosmopolitiska traditioner. 1914 års män tycker sig höra "begravningsklockans klang" för den liberala världsordningen. Allt högre och klarare kastar 1914 års idéer sitt ljus över världen. Organisation och disciplin mot individualismens överdrifter – i direkt motsats till 1789 – en mot laglösheten utdragen frihet, mot "Offenbachska 'frihetsbröder'". Statsmaktens stärkande, "kosmopolitismens urvattning" av nationen, den tyska tanken är herre över världen, "deutsche Organisation" – en klarsynt socialism skulle ta detta till sig.¹⁷

16 Se även Kjellén, "Det oundvikliga", Klipparkiv II; Ibid., "Katastrofen Sarajevo", Klipparkiv X; Ibid., "Nationalismen", III, Klipparkiv X.

17 Kjellén, "Inför världsbranden", Klipparkiv X; Ibid., "Kommentarer till världskriget: Hvarför världskriget kom", Klipparkiv X; Ibid., "Tysk politik. Krigslitteratur", Klipparkiv XI; Ibid., "Samförstånd i kulturkampen", Klipparkiv XIII; Ibid., "1914 års idéer och deras belackare", Klipparkiv XI.

1914 års män angrips häftigt i svensk liberal och socialdemokratisk press, vilka talar om eftergifter för brutala nationella böjelser. Handlingen får inte vila enbart på impulser och känslor, utan det rationella tänkandets objektivitet måste vara förhärskande. Man menar att det objektivt finns rätt och fel och att detta måste vara handlingsnorm för staternas agerande. Också universella ideal måste gälla. Rationell individualism företrädd av George Bernard Shaw, Immanuel Kant och James Bryce ställs mot Kjellén och 1914 års anhängare. Dit räknar *Social-Demokraten* också Werner Sombart, Heinrich Treitschke och Friedrich von Bernhardi. Shaw vill inte slå ned Tyskland men väl Potsdam och dess militarism. Radikalen Sombart, som till svenska *Social-Demokraten*s besvikelse lierat sig med 1914 års män, replikerar Shaw: "vi tyskar försvara Potsdam med liv och själ". *Social-Demokraten* menar att Sombarts idéer kan hänföras till Bööks och Kjelléns "sanningsbegrepp". Det instinktivt irrationella avgör folkens omdömen i de stora frågorna. Rationella förnuftsresonemang har här intet att skaffa. Vad ett helt folk känner vara rätt, det är rätt. Över nationen står ingen domare. Så hävdar Erik Hedén i *Social-Demokraten* att 1914 års män resonerar. Och det är något Hedén vänder sig mot.

Treitschkes "nationella religion" har blivit Kjelléns och den svenska ungdomens "älsklingsfilosofi", säger John Landquist. Han skriver att 1914 års män inte har begrundat att den tyska kulturens stora är mindre nationella än andra kulturers. Goethe uppfann termen Weltliteratur. Och Tyskland är kosmopolitismens centralhård. Landquist för i *Dagens Nyheter* internationalismens talan i polemik mot Fredrik Böök och Rudolf Kjellén. Landquist håller dem för krigsnjutare och typiska representanter för högerkrafter, vilka betraktar världskriget som eruptionen för världsviljan. Han framhåller det motbudande i Bööks tal. Böök målar upp världen som en tummelplats för brutala makter. Liksom den enskildes liv är en ständig kamp, så består staternas liv i en ständig tävlan och strid. Nationalismen är en naturkraft som i segerns stund inte ger någon nåd och inte känner något förbarmande. Landquist pekar på den dunkla känslan i Bööks och Kjelléns tänkande där nationalismen framträder som "det djupa och bestämda uttrycket för världsviljan". Landquist talar om hur Böök med tillfredsställelse konstaterar internationalismens bankrutt och njuter krigets sublimes skådespel. Han återger också Bööks uppfattning att "världsanden", i form av världskriget, har gett internationalisterna Anatole France och Hjalmar Söderberg en "fruktansvärd läxa". Dessa båda anhängare av individualism, estetisk njutningslystnad och artistiska bisarrerier visade sig kraftlösa på krigets dag. Landquist ser i denna nationalism, liksom i "vårdkaseungdomens agitations-knutna små nävar" och fräcka smädelser en lidelsefull fattigdom.

Dagens Nyheter jämför Romain Rolland och Gerhard Hauptmann. Rolland, författare till *Jean-Christophe*, lovordas samtidigt som tidningen uttrycker sin besvikelse över chauvinismen hos författaren till *Vävarna*. Skillnaden mellan Rolland och Hauptmann står inte mellan fransk och tysk chauvinism, utan

mellan en kultur och rättsordning, som hävdar de universella idealen och en som låter sig förvandlas till nationell krigskult. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* tar upp Fredrich von Bernhardis skrift *Tyskland och nästa krig*, vilken betecknas som en enda lovsång till kriget och nationalandan. Under en längre fredsperiod tränger sig alla småaktiga och egoistiska intressen fram i förgrunden. Kriget är inte bara biologiskt nödvändigt utan även oundgängligt som kulturfaktor, "människans sundhetssalt och kulturens grund". Utan kriget "skulle mindervärdiga raser alltför lätt överflygla sunda alstringskraftiga element och följderna bli degenerering". *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* tycker, mot bakgrund av dessa åsikter, att det inte "är att undra på, att den utmärkte engelske rättsforskaren och historikern James Bryce blivit rent förfärad". Liksom Bryce anser tidningen tydligen att nationalismen, som den framställs hos von Bernhardi, är motbjudande. Bryce anklagar inte Tyskland eller tyska folket, vars kultur han som gammal heidelbergstudent beundrar, utan von Bernhardis maktlära. Tysk kultur betraktas alltså som en del av världskulturen och är således inte ett hot mot Europa. Hotet kommer istället från den ideologi, som 1914 års män och von Bernhardi står för: "es müssen auch solche Käuze sein".

Kjellén för fram den svenska unghögerns "progressiva" karaktär och dess "sociala patos". Kjelléns program var tänkt som ett alternativ till socialdemokratin under parollen "nationell samling". Han betonar sin och unghögerns uppslutning kring statlig intervention. Det är bonde- och medelklassen Kjellén vänder sig till (Rosenblad 1992: 128, 152–155; Hedén 1914; Landquist 1914; Elvander 1961: 294, 296; Kjellén 1908: 4–48, 61).¹⁸ Kjellén hyser alltså en intensiv motvilja inför det internationella kapitalet som något fosterländskt upplösande. Under världskriget kommer han att ta intryck av Sombarts "sanna tyska socialism" i nationell anda. Denna ställer han mot "det engelska krämaridealet".¹⁹

Socialdemokraterna i Tyskland ställde upp på krigsansträngningarna. De svek inte de patriotiska förhoppningarna. Den tyska katastrofen hade sin grund i fientlig propaganda. Ententen förde fram Tysklands autoritära kultur och brist på demokrati. Det var också påverkan från ryska bolsjeviker som ledde till "spartakistupproret" i Tyskland. Så lød Kjelléns förklaring till det tyska nederlaget.

Kjellén blev en tid intellektuellt förlamad av Tysklands nederlag i världskriget. Tyska rikets frammarsch var utgångspunkten för Kjelléns analys av det internationella systemet. Men efter kriget och freden i Versailles måste han

18 Se även "Varför slåss Tyskland?", *Social-Demokraten*, 5 november 1914; "Tidens ideal", *Dagens Nyheter*, 21 oktober 1914; "Två slags kulturer", *Dagens Nyheter*, 14 september 1914; "Göteborg: Fred – förfall", *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 10 oktober 1914.

19 Kjellén, "Unghögern", *Ungsvensken* (1) 1910; Ibid., "Sveriges naturlige bundsförvandt", II, *Göteborgs Aftonblad*, 3 december 1901.

i grunden revidera sin syn på stormakterna. Tyskland var besegrat och låg i spillror. Österrike-Ungern föll samman. De olika nationaliteterna som präglade kejsardömet sprängdes. Frans Josefs bortgång påskyndade processen. Det gamla Österrikes bortfall ur statsystemet var ett naturligt led i utvecklingen enligt nationalitetsprincipen.

Före detta staterna var nu, tillsammans med det brittiska imperiet, världens maktcentrum. Det var solidaritetskänslan på anglosaxisk grund som var drivkraften i den amerikanska krigsföringen – en gemenskap med det engelska kultur- och samhällsidealet. Den känslan ”laddade jänkimännen med korstågstämningen” när de drog över havet mot ”kaisern och militarismen” (Kjellén 1920: 183–189, 207). Denna gemenskapskänsla hade Kjellén tidigare förnekat. Han hade då menat att geopolitiken stod i vägen för samverkan mellan de anglosaxiska länderna trots gemensam släktskap och kultur.

Referenser

ARKIV, UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

Kjellén, Rudolf, Klipparkiv I–VI, X–XI, XIII.

TIDNINGAR

Aftonbladet.

Dagens Nyheter.

Göteborgs Aftonblad.

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning.

Göteborgs-Posten.

Social-Demokraten.

Stockholmsbladet.

Svenska Dagbladet.

Ungsvensken.

Upsala Nya Tidning.

ÖVRIG LITTERATUR

Almquist, Ernst, 1900. ”Lärdomar från de sydafrikanska förvecklingarna”, *Svenska Dagbladet*, 27 februari.

Barrès, Maurice, u.å. *L'Appel au soldat*. Paris: Juven.

Barrès, Maurice, u.å. *Scènes et doctrines du nationalisme*. Paris: Juven.

Bering-Liisberg, H. C. & Clausen, C. C. & Söderman, S., 1900. *Det nittonde århundradet*. Stockholm: Expeditionen af Ljus.

- Björck, Staffan, 1946. *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Cloete, Stuart, 1946. *Afrikan Portraits*. London: Collins.
- Cramb, J. A., 1915. *England och Tyskland*. Stockholm: Norstedt.
- Curie, Eve, 1938. *Min mor Marie Skłodowska Curie*. Stockholm: Medén.
- Dilke, Charles, 1869 (3rd ed.). *Greater Britain*. London: MacMillan.
- Elvander, Nils, 1961. *Harald Hjärne och konservatismen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hayes, Carlton J. H., 1931. *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York: Smith.
- Hedén, Erik, 1914. "Germanismens sak: Königsberg eller Potsdam?", *Social-Demokraten*, 21 september.
- Hedin, Sven, 1912. *Från pol till pol*, II. Stockholm: Bonnier.
- Heidenstam, Verner von, 1959. *Karolinerna*. Stockholm: Bonnier.
- Irvine, William D., 1989. *The Boulanger Affair Reconsidered*. Oxford: Oxford University Press.
- Hjärne, Harald, 1900. "Afrikanska framtidsutsikter", *Svenska Dagbladet*, 21 januari.
- Kjellén, Rudolf, 1906. *Nationell samling*. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1908. *Ett program*. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1911. *Stormakterna*, I. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1912. *Stormakterna*, II. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1913a. *Stormakterna*, III. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1913b. *Stormakterna*, IV. Stockholm: Geber.
- Kjellén, Rudolf, 1915. *Världskrigets politiska problem*. Stockholm: Bonnier.
- Kjellén, Rudolf, 1920. *Stormakterna och världskrisen*. Stockholm: Geber.
- Landquist, John, 1914. "Den nationalistiska maktfilosofien", *Dagens Nyheter*, 30 oktober.
- Lidforss, Bengt, 1894. "Böcker", *Upsala Nya Tidning*, 25 juni.
- Lindberg, Folke, 1966. *Kunglig utrikespolitik*. Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Lundborg, Herman, 1934. *Västerlandet i fara*. Göteborg: Hansson.
- Nilsson, Torbjörn, 2018. "Företal", s. 11 i Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 1848. Stockholm: Carlsson.
- Nyström, Anton, 1901. "Pangermanismen och världsfreden", *Aftonbladet*, 19 april.
- Rosenblad, Jan-Gunnar, 1992. *Nation, nationalism och identitet*. Nora: Nya Doxa.
- Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 2005. "Boermetaforen i Rudolf Kjelléns nationalism", *Historisk Tidskrift* 1, s. 25–47.
- Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 2013. *Boerna*. Stockholm: Carlsson.
- Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 2014. "Nationalisten och boerbeundraren", s. 244–277 i Edström, Bert & Björk, Ragnar & Lundén, Thomas (red.), *Rudolf Kjellén*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 2018. 1848. Stockholm: Carlsson.

- Rosenblad, Jan-Gunnar & Söderholm, Gundel, 2023. *Kvinnorna, makten, religionen*. Stockholm: Carlsson.
- Seeley, John Robert, 1884. *The Expansion of England*. Leipzig: Tauchnitz.
- Svanström, Ragnar, 1934. "Kampen om freden", s. 1–303 i Lorents, Yngve (red.), *Vår egen tids historia*, II. Stockholm: Bonnier.
- Söderholm, Gundel & Rosenblad, Jan-Gunnar, 2014. "Han tvivlade på det brittiska imperiet", s. 100–121 i Edström, Bert & Björk, Ragnar & Lundén, Thomas (red.), *Rudolf Kjellén*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Tingsten, Herbert, 1933. *Demokratins seger och kris*. (Vår egen tids historia, I). Stockholm: Bonnier.
- Tunander, Ola, 2014. "Diskurs, identitet och territorialitet", s. 203–223 i Edström, Bert & Björk, Ragnar & Lundén, Thomas (red.), *Rudolf Kjellén*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Turner, Frederick, 1962. *The Frontier in American History*. New York: Holt.
- Wehler, Hans-Ulrich, 1991. *Det tyska kejsarriket 1871–1918*. Stockholm: Tiden.